Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 11. Maart 1924.

DE SYMBOLISCHE HANDELINGEN DER PROFETEN UIT PSYCHOLOGISCH OOGPUNT BESCHOUWD

door
Dr G. Ch. AALDERS.

Het is ongetwijfeld als een verblijdend verschijnsel aan te merken dat men in de latere jaren de profetie op geheel andere wijze is gaan beschouwen dan ongeveer een menschenleeftijd terug. In de glorie-dagen van den grooten Kuenen ging het er om de profetische zelfgetuigenissen zóó te interpreteeren dat er althans formeel niets bizonders in stak. Hun „zoo zegt de HEERE" werd verstaan als de uitdrukking der meest vastgewortelde verzekerdheid van eigen overtuiging. En als Kuenen de profeten eert en met bezieling zelfs van hunne machtige en blijvende beteekenis gewaagt, is dat alleen om den inhoud van die overtuiging, om de religieuze waarheid waarvan naar zijn oordeel de profeten de scheppers zijn geweest: het ethisch monotheïsme. In onze dagen is men evenwel tot het inzicht gekomen, dat deze beschouwing van den beroemden Leidschen Oud-Testamenticus, in weerwil van de scherpzinnigheid waarmede ze werd voorgedragen en bepleit, toch absoluut niet in staat is om aan de profetie recht te doen wedervaren. Men houdt zich overtuigd, dat daarbij althans de formeele zijde van de profetie in ernstige mate te kort is gekomen. Voor het „zoo

zegt de HEERE", dat zij met zoo geweldigen nadruk en zoo dringenden ernst in het door hen gesprokene vóorop plaatsen, kan geen voldoende verklaring worden gegeven door de veronderstelling dat ze daarin hunne onwrikbare overtuiging van de waarheid van het door hen verkondigde wilden uitdrukken. Daar moet iets anders, daar moet meer achter zitten. Men heeft derhalve begrepen dat vooral aan de formeele zijde der profetie meer aandacht moest worden besteed dan tot dusverre was geschied; en het lag voor de hand dat men daartoe de hulp inriep van de psychologie, met name van de psychologie der ongewone verschijnselen, zoodat thans een periode van ernstige psychologische bestudeering van de profetie is ingeluid. Dit noemen we een verblijdend verschijnsel, wijl daardoor aan het profetisch zelfgetuigenis niet langer wordt „herumgedeutelt", om het pasklaar te maken voor eigen inzicht, maar het getuigenis wordt genomen zooals het is gegeven. Dit is een stap in de goede richting; en al zijn degenen die de profetie psychologisch bestudeeren allerminst gezind haren reëelen Goddelijken oorsprong te erkennen, en trachten ook zij haar nog als een zuiver menschelijk verschijnsel te verklaren, waardoor zij haar zeker niet ten volle kunnen recht doen; wij hebben toch van hun pogen nauwgezet kennis te nemen en van de verheldering van inzicht die het wellicht voor de wetenschappelijke waardeering van de profetie als Gods Openbaring geven kan, dankbaar te profiteeren. Maar, juist omdat men ook in dezen weg meestal slechts naar eene natuurlijk-menschelijke verklaring zoekt, hebben wij de resultaten waartoe zij meenen te mogen komen wel ter dege te toetsen en het feiten-onderzoek door hen verricht zeer scherp te controleeren.

In dit artikel is het de bedoeling dat te doen ten aanzien van een bepaald onderdeel van het nogal ruime veld van onderzoek dat zich hier aanbiedt. Om het voor het geheele terrein te doen, zou een breed opgezet studiewerk eischen; maar binnen het raam van een tijdschriftartikel kan wel de

vraag behandeld worden in hoeverre het de psychologische bestudeering der profetie gelukt is eenig meerder of juister licht te werpen op de eigenaardigheid dat wij bij de profeten herhaaldelijk symbolische handelingen aantreffen, waarin op aanschouwelijke wijze eene Goddelijke waarheid wordt verkondigd, een Goddelijke lastgeving wordt verstrekt.

Wij behoeven ons niet op te houden bij de vroeger zoo vaak warm bediscussieerde vraag of de symbolische handelingen als werkelijk tenuitvoergelegd te denken zijn. Tegenwoordig vindt het standpunt van Hengstenberg dat ze alle visionair en dus irreëel zijn geweest bij niemand instemming meer, en, al moge ten aanzien van enkele symbolische handelingen nog altijd door dezen of genen de stelling worden verkondigd dat ze slechts als allegorieën of visionaire beelden zijn te verstaan, het gevoelen dat ze alle reëel zijn ten uitvoer gelegd heeft zóózeer veld gewonnen, dat wij bij de onderhavige bespreking van mogelijke uitzonderingsgevallen gerust kunnen afzien.

De psychologische beschouwing van de symbolische handelingen ziet in deze zoogenaamde „Trieb"-handelingen. Weliswaar wordt bij deze uitspraak zekere reserve in acht genomen. Gunkel, die zoover mij bekend is de eerste is geweest welke zich in deze richting heeft bewogen met zijn *Die geheimen Erfahrungen der Propheten* (1903), laat zich daarin aldus hooren: „ist die Frage berechtigt, ob diese Handlungen rein triebmässig geschehen sind oder ob die Propheten solche Sonderbarkeiten in Nachahmung der alten, halbwahnsinnigen Ekstatiker vollzogen haben, nur um Aufsehen zu erregen": en hij vervolgt dan: „diese Frage wird bei den einzelnen Männern verschieden zu beantworten sein". Hij onderscheidt tusschen Ezechiël, dien hij inderdaad voor eene „ekstatische Persönlichkeit" houdt, en mannen als Jesaja en Jeremia, die „bei weitem geistesklarere Menschen" geweest moeten zijn. „Doch mag es zwischen diesen beiden äussersten Fällen Ubergänge genug geben" [1]) Hoewel hij

[1]) *Gunkel,* Die Propheten, 1917, bldz. 27 v.

dus aan het „Triebmässige" ter verklaring van de symbolische handelingen eene belangrijke plaats wil inruimen, rekent hij ook met de mogelijkheid en waarschijnlijkheid dat sommige profeten deze handelingen opzettelijk, in navolging van het „Triebmässige" optreden van ekstatici, hebben verricht, louter om de aandacht te trekken. Eene gelijksoortige reserve maakt Hölscher, die in zijn *Die Propheten* van 1914 het grondigst en uitvoerigst de psychologische beschouwing en waardeering van de profetie gegeven heeft. Hij acht het onjuist alle symbolische handelingen als „reine Triebhandlungen" te beschouwen, in vele gevallen ziet ook hij er slechts willekeurige en kunstmatige illustraties van het Godswoord in. Maar ook bij hem treedt weer in het bizonder Ezechiël op als het echte voorbeeld van „triebmässiges Handeln". [1]). Deze reserve behoeft voor de beoordeeling van de geopperde stelling geen bezwaar te zijn, aangezien we zullen pogen haar te toetsen bizonder bij den profeet, die als het meest karakteristieke voorbeeld wordt genoemd, bij den profeet Ezechiël.

Eerst echter dienen wij de vraag te stellen wat men onder „Triebhandlungen" heeft te verstaan. Een „Trieb" is eene gemoedsaandoening welke de tendenz heeft de eene of andere beweging te veroorzaken, die ten doel heeft eene verandering in den gemoedstoestand teweeg te brengen, een lustgevoel op te wekken of een onlustgevoel te doen verdwijnen. Zoo is er b.v. de „Trieb" tot voeding, die leidt tot de handeling van het eten, waardoor het onlustgevoel van den honger verwijderd of het lustgevoel der verzadiging opgewekt wordt. Toch is het eten daarom nog niet zonder meer als eene „Triebhandlung" te qualificeeren. Men spreekt eerst dan van eene „Triebhandlung", wanneer de „Trieb" het eenige motief is dat de bedoelde handeling beheerscht. In den regel worden onze handelingen geproduceerd als het resultaat van verschillende motieven. Om te blijven bij het zooeven ge-

---

1) Bldz. 30 v.

noemde voorbeeld, wanneer wij gaan eten, hebben behalve de voedings-Trieb ook medegewerkt het motief der overlegging dat het daarvoor de geschikte tijd is, het motief der keuring van de te nuttigen spijs, enz. Dikwijls zijn de verschillende motieven aan elkaar tegenstrijdig, en dan komt de handeling tot stand door eene beslissing. Bij eene Trieb-handeling is daarentegen nòch van eene beslissing nòch van verschillende samenwerkende motieven sprake; er is daar slechts één enkel motief dat tot de handeling leidt, het motief van den Trieb. Dat wil echter niet zeggen dat daarom de Trieb-handeling als eene zuivere reflex-handeling is te beschouwen; daarvan is ze onderscheiden doordat ze wel degelijk *bewust* plaats heeft, er is namelijk het bewustzijn van den tot haar dringenden Trieb. Eene Trieb-handeling onderscheidt zich dus van de gewone wilshandelingen doordat ze slechts op één enkel motief berust, en van de reflexhandelingen doordat ze met bewustheid geschiedt [1]).

Wanneer wij ons nu weer wenden tot de symbolische handelingen der profeten, zal het niet moeilijk vallen tot beslissing te komen omtrent de vraag of wij daarin al of niet Trieb-handelingen hebben te zien. Dat verschillende van deze handelingen al van meet af uitgesloten zijn, ligt voor de hand. Wanneer Jesaja drie jaar lang zonder opperkleed en barrevoets door de straten van Jeruzalem rondloopt [2]), dan is de verklaring van dit optreden, hoe zonderling het ook wezen moge, als eene Trieb-handeling vanzelf buiten kwestie, omdat gedurende een zoo lang tijdsverloop het heerschen van één enkel motief bezwaarlijk kan worden aangenomen; voortdurend moeten ook allerlei andere motieven hun invloed hebben doen gelden, waarom we hier wel degelijk met eene op redelijke beslissing berustende

---

[1]) Men zie hiervoor *Hölscher*, a. w. bldz. 31; en nog breeder *A. Hoche*, Handbuch der gerichtlichen Psychiatrie[2], 1909, bldz. 502 v.v. (vooral in de forensische psychiatrie heeft men met zulke Trieb-handelingen te doen).

[2]) Jes. 20 : 3.

wilsdaad te doen hebben. Dit wordt dan ook niet ontkend. Gelijk we boven zagen wordt voor Jesaja evenals voor Jeremia de Trieb ter verklaring van hunne symbolische handelingen niet in rekening gebracht. Wij zullen ons daarom wenden tot Ezechiel, wijl deze ons bij uitstek als karakteristiek voorbeeld voor de Trieb-handeling wordt voorgesteld. Ook bij hem is het aan te toonen dat er wel degelijk verscheidenheid van motieven aanwezig is, waardoor de verklaring van zijne hoogst eigenaardige symbolische handelingen als Trieb-handelingen niet opgaat. Nemen wij een van de meest opvallende dier handelingen, die ook door Gunkel naar voren wordt gebracht: dat hij zich n.l. uit verschillende ingrediënten, ter afbeelding van het voedselgebrek in de belegerde stad, zijn karig oorlogsbrood bakte op een vuur van gedroogden drek gestookt [1]. „Zuerst wollte er dazu gar Menschenkot nehmen", aldus Gunkel [2] „begnügte sich dann aber mit Rindermist". De wijze waarop Gunkel hier de zaak voorstelt, al laat hij dan nog volgen „von der göttlichen Stimme, wie er glaubte, dazu aufgefordert", is een typeerend staaltje van de manier, waarop men ook bij de psychologische verklaring van de profetie het openbaringselement uitschakelt en eene zuiver natuurlijk-menschelijke voorstelling van zaken geeft; er staat toch in den tekst uitdrukkelijk, dat Ezechiël aanvankelijk het Goddelijk bevel ontving om menschendrek te nemen, doch eerst later op zijn dringend gebed verlof kreeg om met rundermest te volstaan. Doch dit daargelaten, al nemen wij de zaak zoo menschelijk als Gunkel haar voorstelt, dan is het volkomen onbegrijpelijk hoe daarin eene Trieb-handeling kan worden gezien. Juist het kenmerkende van de zuivere, opzettelijke wilshandeling, wat haar van de Trieb-handeling onderscheidt, is hier duidelijk aanwezig: de werking van verschillende motieven. „Zuerst wollte er Menschenkot nehmen, begnügte sich dann aber mit Rinder-

[1]) Ezech. 4 : 9 v.v.
[2]) A. w. bldz. 26.

mist" — spreekt dit niet duidelijk van een overleggen en kiezen tusschen verschillende mogelijkheden, en het nemen van eene beslissing? Doch nog sterker komt dit uit, wanneer we er op letten hoe de toedracht in het boek Ezechiël zelf beschreven wordt. Eene sterke oppositie openbaart zich bij den profeet tegen het Goddelijk bevel: „ach Heere HEERE", zoo klaagt hij, de nauwgezette priesterzoon, „zie mijn ziel is niet verontreinigd, en aas of het verscheurde heb ik nooit gegeten van mijne jeugd af tot nu toe, en in mijn mond is nooit onrein vleesch gekomen!" Hier hebben we duidelijk motief en tegenmotief, en hoe nu ook de beslissing valt, van eene Trieb-handeling kan ten eenenmale geen sprake zijn. Dat in andere gevallen van zulk eene oppositie niets wordt gemeld, mag natuurlijk niet als een bewijs worden aangemerkt dat daar wèl van Trieb-handelingen sprake is. Het spreekt vanzelf dat er ook symbolische handelingen aan de profeten door de Goddelijke stem kunnen zijn opgedragen, die geen sterken tegenzin bij hen uitlokten, zoodat nevens het motief van het Goddelijk gebod zich aanstonds stelt het in dezelfde richting stuwende motief van de geneigdheid om aan dat gebod gehoor te geven — en ook daar is dan niet aan eene Trieb-handeling te denken. En wat ons recht geeft uit het bovenaangetoonde tot afwijzing van de heele hypothese der Trieb-handeling te concludeeren, is dit: dat, indien ergens, dan zeker wel in de hierboven besproken symbolische handeling een „triebmässig" karakter moest te zoeken zijn; blijkt daar de Trieb-handeling echter juist uitgesloten, dan is de conclusie niet te boud dat wij van Trieb-handelingen bij de profeten in het geheel niet kunnen spreken.

Daar komt nog iets bij. In verschillende gevallen hebben de symbolische handelingen niet plaats dan nadat ze van te voren door de profeten zijn aangekondigd. Dat geschiedt niet in alle gevallen, althans wij weten daar niet van; maar in verschillende gevallen geschiedt het dan toch wel. Een sterksprekend voorbeeld daarvan treffen we aan bij Ezechiël. Op denzelfden dag waarop de belegering van Jeruzalem begon,

treedt de profeet onder zijn medeballingen op met de mededeeling dat zijne vrouw dien dag plotseling zal komen te sterven, en dat hij dan geen traan zal vergieten, noch rouwklage zal laten hooren, noch eenig uitwendig teeken van rouw zal vertoonen. En zoo geschiedde het inderdaad: 's avonds stierf Ezechiël's vrouw, en den daaraan volgenden morgen kon het te hoop geloopen volk zien dat hij aan zijne woorden van den vorigen dag gevolg gaf [1]). Zulk eene vooruitverkondiging van de symbolische handeling bewijst eveneens dat wij met geen Trieb-handeling te doen hebben. Immers, behalve het motief dat in den Trieb zou gelegen zijn, hebben we daarnevens in elk geval ook nog het motief dat het tijdstip voor die handeling bepaalt, in casu zelfs van eene andere gebeurtenis afhankelijk stelt. Wij mogen aannemen dat zulk een vooruitverkondiging ook in vele gevallen heeft plaats gehad, waarin het niet met zoovele woorden wordt beschreven; men denke b.v. aan Jeremia's tocht naar Thopheth met de aarden kruik, waarbij hij zich van enkele oudsten van het volk en uit de priesters doet vergezellen [2]). Het is alleszins waarschijnlijk dat hij hun tevens in elk geval het doel van zijn tocht heeft medegedeeld. En met name als we zoo dikwijls van de symbolische handelingen lezen dat de HEERE tot den profeet tevoren zeide: doe dit of dat, en daarna de mededeeling komt dat hij inderdaad ook zus of zoo gehandeld heeft, pleit er veel voor de gedachte dat de profeet het ontvangen Goddelijk bevel ook vooruit heeft verkondigd. Ook hierin zien wij een beslissenden grond tegen de verklaring van de symbolische handelingen als Trieb-handelingen.

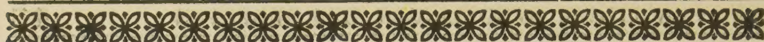
Het is betrekkelijk gemakkelijk zich van den een of anderen psychologischen term te bedienen en te verklaren dat men daarmede het probleem der profetie heeft tot oplossing gebracht. Maar daarmede is men waarlijk nog niet gekomen tot een psychologisch verstaan van de profetie. Waar het

---

7) Ezech. 24 : 15 v.v.

6) Jer. 19 : 1 v.v.

op aankomt is, dat men kan aantoonen dat de wezenlijke en kenmerkende trekken van het bedoelde psychisch verschijnsel inderdaad in de profetie worden aangetroffen. Welnu, daarin is men bij de verklaring van de symbolische handelingen als Triebhandelingen ten eenenmale te kort geschoten. Men is absoluut in gebreke gebleven aan te toonen dat het kenmerkende van de Trieb-handeling, de beheersching door één enkel motief, hier aanwezig is. Integendeel, gelijk wij in dit artikel hebben gedemonstreerd, valt duidelijk waar te nemen de werking van verschillende, soms tegenstrijdige motieven, zoodat onze conclusie moet zijn dat de symbolische handelingen in elk geval zoo beslist mogelijk als zuivere wilshandelingen zijn te beschouwen. De poging om het eigenaardige en opvallende in deze symbolische handelingen langs psychologischen weg te verklaren, moet als mislukt worden beschouwd, en het zal er dus nog wel bij moeten blijven dat de verklaring alleen hierin te zoeken is, dat de levende God zelf Zijne boden zulke opvallende opdrachten verleende om Zijn wederhoorig en afkeerig volk, waarvan herhaaldelijk moet worden getuigd dat het weigert het oor naar de waarschuwende roepstem te leenen, dan althans de waarheid te doen *zien*.

EEN BOEK OVER DE PHARAO'S

door

Dr. N. D. VAN LEEUWEN te Surhuizum.

De geheimzinnige wetenschap der Pharao's, door Abbé Th. Moreux, vertaald door Dr. P. Boks.

Wageningen. Uitgeversmaatschappij Gebrs. Zomer en Keuning. 1923.

Om met de deur in huis te vallen, zij hier reeds uitgesproken, dat het lezen van dit boek geen heele vreugde en ook geen heele smart, doch gedeeltelijk smart en gedeeltelijk vreugde was.

De voorzijde van 't omslag van 't ingenaaide exemplaar vertoont een Egyptisch landschap, in nachtelijk duister gehuld. Wij zien dioramatisch de woestijn, met twee Gizeh-pyramiden, in, waarvoor in majestueuse rust de groote sfinx ligt, en aan den blauwen hemel glanst de maansikkel, de randen der pyramide en den omtrek der sfinx wit kleurend, en fonkelt het gesternte. Deze afbeelding van het bekende woestijnlandschap doet mysterieus aan, wat wel past bij den titel van 't boek, die boven pyramiden en sfinx in de sterren geschreven staat. Evenwel schijnt het, dat de afbeelding meer bedoelt de ziel van den beschouwer zich te doen verdiepen in de sfeer van 't geheimzinnige, waarin pyramiden en sfinx zijn gehuld, dan een getrouw beeld van de woestijn daar bij Kaïro te geven, en wat den titel betreft, die ware juister zoo hij luidde : „De geheimzinnige wetenschap van het Oude Oosten". Immers Moreux blijft niet binnen de frontieren van het Nijlland, maar reist, als weleer de benê Israël, van Egypte uit naar Kanaän en Babel.

Het boek heeft een aantal keurige platen buiten den tekst en eenige teekeningen daarbinnen. Mooi is de plaat, waarop de groote sfinx, t. o. p. 16 ; interessant de afbeelding, vertoonende den ingang der groote pyramide, naar een teekening van M. zelf, t. o. p. 32. Aangenaam om te zien is inzonder heid de plaat der ruïne van de Amentempel te Luksor, t. o. p. 128, en die van 't overblijfsel van den kleinen tempel op 't eiland Philae, t. o. p. 144. Bij enkele platen verwekt echter 't onderschrift in de vertaling misverstand. Zoo staat t. o. p. 112 een afbeelding van 't bovengedeelte van den obelisk van Salmanassar III, 860—825, dien de Bijbel niet noemt. Men leest er onder : „Top van den obelisk *van* Nimrod". Bedoeld is de ruïneplaats Nimrud of Nimrod, 't oude Kalchu, 't Kalach van Gen. 10 : 11, en niet Nimrod, de geweldige van Gen. 10 : 8. Op p. 73 staat onder de teekening — „de oude koningsstad van Meroë", wat bedoeld is als „de oude koningsstad Meroë".

Een dergelijke ernstige onnauwkeurigheid vinden wij ook op p. 85 in den tekst, waar men leest, dat de sterrenbeelden *in* het Oosten van Egypte zijn ontstaan." Bedoeld is *„ten* Oosten van Egypte".

In 't woord vooraf spreekt de vertaler, hoe zou het ook anders, over 't graf van Tutanchamen, maar hecht te veel waarde aan die ontdekking, wanneer hij schrijft: „En nu zij thans weer geopend worden, de kelders van Toet-Ankh-amen, zien we een wereldbeschaving doorschemeren, die ons opnieuw *en sterker dan te voren* doet zien, dat de ontwikkelingsgang der menschheid allesbehalve een geleidelijke stijging vertoont" etc. Materieel beschouwd moge de ontdekking van dat graf een prachtvondst zijn, de vreeze is niet ongewettigd, dat Tutanchamen weinig of geen nieuw licht zal verspreiden, zooals hij ook in zijn eigen dagen van 't „nieuwe licht" van Aten tot de „donkerheid" van Amen is weergekeerd.

Het boek zelf bevat menige bladzijde, waaruit veel te leeren valt, bijzonderlijk op astronomisch gebied, wat niet te verwonderen is, wijl M. directeur is van het observatorium van

Bourges. Maar het doel van het boek is een blik ons te doen slaan in de astronomisch-cosmologische kennis der oud-Oostersche volkeren en ons een kijk te geven op de technische praestaties van 't oude Voor-Azië, inzonderheid van 't oude Egypte.

Belangrijke hoofdstukken bevat het boek. Zoo bijv. hoofdstuk 8, waarin M. over oude overleveringen, die bij meerdere volken voorkomen, handelt en waarvan de hoofdgedachte is, dat de evolutie-theorie in die overleveringen geen steun, doch bestrijding vindt. Een ons sympathieke gedachte! Verder geeft M. in hoofdstuk 9 een belangwekkende verhandeling over den physischen toestand der zon en den invloed der zonnevlekken enz. op de aarde, 't geen M. gebruikt om een aannemelijke verklaring te geven van Egypte's zeven vette en zeven magere jaren in Jozef's tijd. In hoofdstuk 10 „Bouw van 't heelal" ontwikkelt M. theoriën omtrent de Schepping en 't Bijbelsche scheppingsverhaal, die der overweging wel waard zijn. Maar de kern van 't boek treft men in de hoofdstukken 2—4 aan, waar M. over de geheimen der groote Pyramide spreekt en ons inleidt in de astronomisch-mathematische verklaring van dit machtig bouwwerk uit het rijk der Pharaonen. M. geeft stellig een goeden kijk op die verklaring en haar historie.

Maar, helaas, er is op dit boek, inzonderheid ook als populair werk, niet weinig aan te merken. Vooreerst hebben we twee meer algemeene bezwaren.

1°. wanneer M. zich een fel tegenstander der evolutietheorie betoont, dan is dit ten volle door de kennis der historie gerechtvaardigd. Echter verheldert M. o. i. ons inzicht niet, veeleer richt hij eenige verwarring aan bij hen, voor wie 't boek bestemd is. Men dient toch in deze materie niet uit 't oog te verliezen, dat er tusschen geestelijke en materieele cultuur onderscheid is. Het komt ons voor, dat de palaeologie er toe noopt locaal en temporeel beperkte evoluties in de materieele cultuur aan te nemen, te weten ontwikkelingen, die tot een bepaalde landstreek beperkt zijn, en over een bepaalde

periode zich uitstrekken. En dit niet alleen, maar ook, want de menschheid is een eenheid, dat er een oorspronkelijke evolutie in de materieele cultuur is geweest, ofschoon die in snel tempo kan hebben plaats gevonden. Voor die oorspronkelijke algemeene evolutie in de materieele cultuur schijnt ons niet alleen de palaeologie, maar ook de H. S. steun te bieden, wanneer zij in Gen. 4 : 20 v.v. (eerst daar!) over uitvindingen bericht en dan in dien vorm. Al stonden de eerste menschen religieus, moreel en intellectueel even hoog als wij, dat sluit geenszins in, dat zij reeds in staat waren tempels te bouwen, als omtrent 3000 v. Chr. in Nippur en Sippar gebouwd werden of dat ze in de beeldende kunst bekwaam waren tot praestaties als de Gierenzuil van Eamsatum van Lagas en de overwinningszuil van Naramsin van Akkad of de werken uit den tijd der 4e dynastie in Egypte. Het is voorzeker prijzenswaardig ook op 't stuk der materieele cultuur positie te nemen tegenover den hoogmoed van den doorsneê modernen mensch, die op zijn voorvaderen met geringschatting neerziet, maar men moet toch met een evolutie in de materieele cultuur in de oudheid en in den nieuwen tijd rekening houden en eveneens hiermede, dat er praestaties op 't gebied der materieele cultuur in de oudheid zijn geweest, waartoe de moderne mensch niet gekomen is, en ook omgekeerd! Albert Neuburger in zijn mooi werk „Die Technik des Altertums, zweite verbesserte Auflage. 1921", teekent op p. 1 den stand van zaken treffend juist, als hij schrijft: „Lassen wir die Entwicklung vor unserem Auge vorüber ziehen, so ergeben sich zwei grosze Blütezeiten (n.l. der techniek): die Jetztzeit und — *das Altertum.*" Maar men dient het verschil in praestaties in 't oog te houden. Anders kon men wel eens zoo ver naar rechts overdrijven, dat iemand beweerde, natuurlijk zonder voldoenden grond, dat Nimrod per Mesopotamian Express van Babylonië naar Assyrië snelde of dat er in Melchisedeks dagen een geregelde vliegdienst werd onderhouden van Jeruzalem naar Memphis vice versa.

2°. Moreux wil populariseeren. Hij schrijft op p. 7: „De

wetenschap behoort aan allen, althans wat haar conclusies betreft." Fiat! Doch, als men populariseert, laat het dan toch werkelijk resultaten zijn, wat men algemeen maakt, of laat de menschen althans een blik slaan op den oogenblikkelijken stand van het onderzoek. O. i. voldoet M. daaraan wel niet geheel niet, maar toch niet geheel.

Meer bijzondere bezwaren hebben we, hélaas, heel wat. We geven hier eenige en het zijn lang niet alle. Ten eerste hebben wij bezwaar tegen de vergedreven astronomisch-mathmatische verklaring der pyramide. Wanneer M. zich op pag. 11 onbevredigd gevoelt, als de Cheops-pyramide louter als graf van een Pharao wordt verklaard, dan is dat zeer wel te verstaan. Er zal achter den bouw der pyramide wel meer schuilen. Tweeërlei is in abstracto mogelijk: 1e. zij heeft niet als graf (of cenotaaf) gediend en is met een ander doel gebouwd. 2e. zij heeft als graf (of cenotaaf) gediend. En bij dit laatste heeft men weer twee mogelijkheden, n.l. *a*, zij werd met 't doel om als graf (of cenotaaf) gebruikt te worden in haar proporties om bijzondere redenen opgetrokken; *b*, zij werd met een ander doel gebouwd en bijkomstig als graf (of cenotaaf) gebruikt. Wij gevoelen voorloopig het meest voor de onder 2 a genoemde mogelijkheid. Neuberger zegt o. c. p. 348 „— muss man vorerst immer noch an der Annahme festhalten, dass auch die grosse Pyramide des Cheops eine Begräbnisstätte des ägyptischen Könings war."

Maar hoe staat het nu met de astronomisch-mathematische verklaring? M. gaat op p. 15 zelfs zoo ver, dat hij de stoute uitspraak waagt: „de feiten staan vast." Nu komt het ons voor, dat er aan den bouw der pyramide zekere astronomisch-mathematische kennis ten grondslag ligt, maar of dat in die mate het geval is, als Moreux en Neuburger willen en of die kennis met ons wereldbeeld overeenstemt, betwijfelen we en dat te meer nu kortelings „ein neuer Kampf um die Cheops-pyramide" [1]) ontstaan is. Heinrich Hein heeft in 1921 een

[1]) E. Landt. Ein neuer Kampf um die Cheops-pyramide, 0,75 M.

werkje geschreven „Das Geheimnis der grossen Pyramide", 24 S., M. 3, 60, waarvan de inhoud door F. Bilabel in Orientalistische Literatur-zeitung, 1922, k. 247, aldus wordt weergegeven : „In populärer Form werden in dem kleinen Heftchen die „Geheimnisse" der Cheopspyramide d. h. die angeblichen Beziehungen ihrer Masze zur Erdachse, zur Zahl II, zur Entfernung Erde-Sonne, zum Gewicht der Erde u. a. besprochen und mathematisch die Unmöglichkeit solcher Annahmen dargetan. Zugegeben wird, dass möglicherweise der südliche Stollen der Pyramide auf den Sirius in seiner Kulmination gerichtet war. Zum Schlusse wird ein einfacher Plan, der der Konstruktion der Pyramide zugrunde gelegen haben könnte, aufgestellt, dessen Richtigheit freilich, wie der Verf. selbst zugibt, nur dann zu erweisen *wäre*, wenn de Abmessungen der Pyramide einwandfrei *festständen*." Nochtans is de Cheops-pyramide, evenals enkele harer zusteren, een machtige technische praestatie en een werk van een niet minder begaafde menschheid dan die van den nieuwen tijd. „The brain-power which is evinced by the building of the pyramids is in no way inferior to that of the great engineers of the present day". Hall, The ancient history of the Near East, p. 123.

Van onze chronologisch-historische bezwaren zij op de volgende gewezen : Wanneer M. op p. 8 de astronomie de oudste der wetenschappen noemt, dan denken we onwillekeurig aan 't spreekwoord : „Chacun prêche pour sa paroisse." Oud is de astronomie zeer stellig, maar ook de medische wetenschap is zeer oud. Men denke maar aan de Med. teksten uit Egypte en in 't Spijkerschrift. En zou men niet met evenveel recht als waarmede M. de astronomie de oudste der wetenschappen noemt, dien eeretitel zelfs aan de sociologie kunnen geven ? Men denke maar aan de sociale reformatie van Urukagina van Lagas (omstreeks 2800 v. Chr.) Verder. Cheops is een Pharao van de 4e dynastie. Flinders Petrie in zijn pas verschenen „A History of Egypt", laat deze dynastie in 4777 aanvangen. Dit cijfer boezemt echter geen vertrouwen

in. Dichter bij de waarheid is stellig Hall, o. c., als hij 't begin der 4edynastie pl.m. 3000 stelt en Neuburger o. c., als hij Cheops omstreeks 2600 plaatst. Wanneer M. echter Cheops tot een tijdgenoot van Abraham maakt, p. 85, dan is dat tastbaar onjuist. Er ligt immers tusschen Cheops en de 18e dynastie, wier tijd nog al tamelijk nauwkeurig bepaald is, een veel grootere ruimte dan hoogstens een half millennium, wat 't geval zou wezen, als Cheops en Abraham tijdgenooten waren. Op p. 54 geeft M. nog de oude dateering van Sargon van Agadé, n.l. pl.m. 3800 v. Chr. Daar moet toch naar den huidigen stand van 't chronologisch onderzoek een duizend jaar af! Op p. 95, n. 2, wordt Asurbanapal waarschijnlijk terecht met Asnappar van Ezra 4 : 10 geidentificeerd, maar als in n. 1 die heerscher de meest verwijfde van de Assyrische koningen wordt genoemd, dan wordt zijn nagedachtenis toch een beetje te veel oneer aangedaan. Hij hield wel van een luxurieus leven, maar verwijfd was hij niet.

Wij hebben ook min of meer ernstige religions-geschichtliche bezwaren tegen voorstellingen in het boek. Wanneer bijv. M. op p. 58 schrijft: „Zoo werd reeds meer dan 2000 jaren vóór onze Christelijke jaartelling de *lichtgeloovigheid* van het publiek *geëxploiteerd* door waarzeggers en „geluksprofeten"; geloofden zij aan een geheimzinnig verband tusschen het leven der stervelingen en den loop der sterren? Dat staat nog te bezien; ik voor mij geloof eerder, dat zij daarin *een nuttig en bruikbaar middel zagen om zich te doen respecteeren* en zich te kunnen wijden aan hun geliefde studie", dan achten wij 't door ons onderstreepte beslist onjuist, en de geheele uitspraak verward en tamelijk gelijkend op de oppervlakkige Marxistische geschiedbeschouwing. De astrologie mogen wij o. i. niet anders beschouwen dan als een ernstige, zij het dan al tot bijgeloof voerende en foutieve wereldbeschouwing, die gedragen werd door de behoefte des menschen om Gods Raad te kennen. Werden de wijzen uit het Oosten, toch zeker ernstige astrologen, niet door Gods Raad naar Bethlehem geleid om daar Gods Raad te zien?

Op p. 77 wordt, want beide woorden zijn cursief gedrukt, „Marduk" verklaard „lentezon" te beteekenen. Nu is Marduk wel de god der lentezon, doch wist men maar wat de naam beduidde, dan was er een probleem minder in de wereld.

Wanneer M. op p. 88 zegt, dat 't veelgodendom in geen enkel opzicht de beginvorm der godsdiensten is, dan is ons die uitspraak sympathiek. De buiten-Bijbelsche bronnen wijzen veeleer op een vermeerdering dan een vermindering van goden, ofschoon het polytheisme zeer oud kan zijn, want het is principieel reeds daar als God voor 't bewustzijn des menschen schuil gaat achter de natuur.

Maar als M. dan laat volgen : Zonder twijfel hebben de Egyptenaren evenals de Chaldeeën alle soorten van dieren aangebeden, dan achten we, dat dit reeds voor de Egyptenaren niet geheel opgaat, maar vooral ten opzichte der Babyloniërs een gansch verkeerde voorstelling geeft.

En dan ten slotte nog om met onze relig.-gesch. bezwaren maar te eindigen. Op p. 90 zegt M., dat alleen ilu „de vader der goden" is. Wij kennen wel anu abu ili, maar ilu als „vader der goden" is ons niet bekend.

Ook theologische bezwaren hebben wij. Op p. 47 schrijft M. : alle Christelijke godsdiensten (sic), evenals de Joodsche, leeren, dat de mensch geschapen is door God in een toestand van volmaaktheid, dus van *vergevorderde beschaving"*. Wij willen natuurlijk gaarne erkennen, dat de mensch intellectueel, moreel en religieus in een toestand van volmaaktheid geschapen is, d. w. z. in ware kennis, rechtvaardigheid en heiligheid, maar dat is iets anders dan een toestand van *vergevorderde* beschaving ; het sluit niet in, dat de mensch terstond in de verkregen kennis der wereld en in de techniek *vergevorderd was*. Adam gaf wel den dieren namen, hij had een juisten kijk op hen, maar wij hebben geen grond om den eersten mensch als een vergevorderden astronoom of een bekwamen technicus te beschouwen. In de volmaaktheid van den eersten mensch ligt niet besloten hoog-ontwikkelde cultuur, vooral

niet materieele. De cultuur moest nog komen en kon komen en kwam.

Op p. 110 haalt M. met genoegen Piazzi-Smith, die 't getal II in de pyramide van Cheops meende gevonden te hebben, aan, waar deze zegt „zou het eenig mogelijke antwoord hier niet zijn, dat de God van Israël, *Die eeuwig is*, tot dit doel èn den afstammeling van Sem, den bouwmeester van de Groote Pyramide, èn Mozes, Zijn profeet, èn Salomo, Zijn uitverkorene en met bijzondere wijsheid begaafde, geinspireerd heeft ?" Hier neigt M. tot een wel wat ruim inspiratiebegrip.

En komen we ten slotte tot onze litterarische bezwaren, dan moeten wij het ten zeerste betreuren, dat M. verouderde litteratuur gebruikte, waardoor zijn aanhalingen uit de Spijkerschriftteksten op vele plaatsen onjuist zijn. Dit is vooral berispelijk in een populair geschrift, dat immers doorgaans niet met critischen blik gelezen wordt. Om maar een paar voorbeelden te noemen : M. noemt den hoofdpersoon van 't groote Epos der Babyloniërs Izdubar in plaats van Gilgames ; hij vindt op de 7de tafel van 't Scheppingsepos Enuma elis Adam terug ; de eerste regels van dit Epos hebben, zooals M. die geeft geen zin ; zij moeten luiden : „Eens toen boven (nog) niet genoemd werd de hemel, beneden de aarde (nog) niet werd vermeld", waarmede wordt uitgesproken, dat hemel en aarde nog niet bestonden. Als wij hierop zien, dan kunnen we 't oordeel van M. over Arago op p. 106, dat n.l. deze op 't punt van verwijzingen niet te vertrouwen is, wel op M. zelf toepassen.

Er is veel goeds in M.'s boek, maar het voldoet, helaas, niet genoeg aan den eisch van betrouwbaarheid, die inzonderheid aan een populair werk mag en moet gesteld.

HEEFT PAULUS TE EFEZE GEVANGEN GEZETEN?

door

W. TOM te Hilversum.

I.

Werd er vroeger gestreden over de vraag of de z.g. „gevangenschapsbrieven" door Paulus van Rome of Caesarea uit verzonden waren, sedert de onderzoekingen van Lisco, vincula sanctorum 1900, en van A. Deiszmann, Licht vom Osten 1908, is ook Efeze als mogelijke plaats van vervaardiging genoemd. Terwijl echter deze beiden en ook H. Appel. Einl. in das N. T. 1922 alle gevangenschapsbrieven in Efeze willen plaatsen, zijn het vooral M. Albertz in „Theol. Studiën und Kritiken" 1910, K. Lake in „The Expositor" 1914 en P. Feine in „Beiträge zur Förderung christl. Theologie" 1916, die alleen den brief aan de Philippensen in Efeze willen laten geschreven zijn.

Feine echter schrijft, Einl. in das N. T. 1923, bl. 153: „Ein auch von mir empfundenes Bedenken gegen die Ephesus-hypothese ist dies, dasz uns die Apostelgeschichte ein Bild der ephesinischen Wirksamkeit des Apostels entwirft, welches nicht von so schweren Zeiten für den Apostel ahnen läszt", en op bl. 154: „Mit dem Demetrius-aufstand apg. 19 wird man die Gefangenschaft des Paulus in *Phil.* nicht gleichsetzen dürfen" en „Aus welchem Grunde der Apostel zur Zeit des *Phil* in einen Prozesz verwickelt war, in welchem er auch zum Tode verurteilt werden konnte, entzieht sich unserer geschichtlichen Kenntnis".

In de hier volgende bladzijden wordt een poging gedaan tot verdediging van een gevangenschap van Paulus te Efeze op grond van verschillende berichten uit zijn brieven; daarna

wil ik trachten deze gevangenschap te plaatsen in de berichten die Lucas ons mededeelt over den arbeid van Paulus te Efeze in Hand. 19 en eindelijk wil ik pogen aan te toonen dat de hier voorgestelde hypothese steun vindt in den brief aan de gemeente te Philippi.

I. Mijn uitgangspunt kies ik in 1 Cor. 15 : 32.

Reeds door Tertullianus, Chrysostomos, Pelagius, later door Beza, Grotius, Calovius en door nog vele anderen, ook in den nieuweren tijd, o. a. Bachmann in Zahn's Kommentar zum N. T., is de meening voorgestaan dat het niet mogelijk is εθηριομαχησα hier in letterlijken zin op te vatten. Zij verstaan er onder een strijden van Paulus tegen de dwaalleeraars of tegenstanders.

Afgezien echter hiervan dat Paulus zulke lieden nergens als θηρες betitelt (in Phil. 3 : 1 noemt hij hen κυνες, wat een groot verschil maakt, wijl daarin juist het verachtelijke wordt uitgedrukt), wijst het verband duidelijk uit, dat Paulus hier spreekt over gevaren waarin hij naar het leven verkeerd heeft. Immers in vs 30, 31 spreekt Paulus van κινδυνευομεν en ἀποθνησκω, zoodat de *letterlijke* opvatting van ἐθηριομαχησα hier veel beter past in het verband. Ook het gebruik van den aor., die steeds het enkele feit te kennen geeft, zie Robertson—Grosheide, Beknopt Gramm. op het Gr. N. Testament § 256, steunt deze opvatting. Paulus doelt dus op iets bepaalds, op één enkel bepaald feit te Efeze. En dat hij niet gedacht kan hebben aan het conflict met Demetrius blijkt uit Hand. 19 : 30, waar we lezen dat de discipelen Paulus niet toelieten tot het volk in te gaan. Toen is dus zijn leven niet in gevaar geweest.

Ook de bijvoeging ἐν Ἐφεσῳ pleit zeer sterk voor een letterlijke opvatting, want het bestrijden der dwaalleeraars kwam overal voor, niet alleen te Efeze, maar het θηριομαχειν ziet op één bepaalde gebeurtenis in de stad Efeze.

Niet minder dan ἐθηριομαχησα, heeft de bijvoeging κατα ἀνθρωπον aanleiding gegeven tot verschil van meening.

Wanneer we echter letten op de beteekenis, die de uitdrukking hebben moet in Rom. 3 : 5 (I Cor. 9 : 8, Gal. 3 : 15), in I Cor. 3 : 3 en Gal. 1 : 11, dan meen ik dat we deze uitdrukking aldus het best kunnen weergeven : naar menschelijk inzicht, volgens menschelijke berekening.

In dit betoog, dat handelt over de opstanding der dooden, wil Paulus dus zeggen dat het hem geen nuttigheid zou hebben gebracht indien hij tegen de wilde beesten gevochten had naar menschelijk inzicht, zonder dat hij had geloofd in de opstanding der dooden. De nadruk, die deze woorden hebben door hun plaats vóór aan den zin, is dan heel goed verklaard, want juist dit κατα ἀνθρωπον is de reden van de vraag in den nazin: τι μοι το ὀφελος. Juist indien hij het had gedaan naar menschelijk inzicht, zonder geloof aan de opstanding der dooden, zou het hem niets hebben gebaat. Het argument dat Pl. op grond van zijn Rom. burgerrecht niet tot ἐθηριομαχειν kon worden veroordeeld, o. a. Bachmann a. i., is hier niet te handhaven, op grond van wat we lezen in Hand. 16. Al was Pl. Rom. burger, toch werd hij onveroordeeld, in het openbaar gegeeseld.

Echter, wanneer ik alzoo zeer beslist vasthoud aan de letterlijke opvatting van ἐθηριομαχησα, ook voorgestaan door Luther, Calvijn e. a., dan is daarmede nog niet gezegd, dat Paulus ook werkelijk te Efeze tegen de wilde beesten gevochten heeft.

Dit staat ook trouwens niet in I Cor. 15 : 22.

Paulus zegt het daar in een voorw. zin met εἰ, en op grond daarvan meen ik te mogen aannemen, dat het Paulus' bedoeling is te zeggen : „Het ís niet werkelijk gebeurd ; ik hèb niet in werkelijkheid te Efeze tegen de wilde beesten gevochten; maar laten we eens even aannemen, dat het wèl geschied was, dat ik werkelijk te Efeze tegen de wilde beesten gevochten had. Een dergelijke redeneering vinden we telkens bij Paulus, zie I Cor. 15 : 16, 17, 19. Ook daar zegt Paulus in een protasis ingeleid door εἰ, telkens iets wat géén werkelijkheid is, maar wat hij een oogenblik als werkelijk voorstelt. Er zijn zeer zeker voorbeelden waar de zin met εἰ iets bevat, dat wel

werkelijkheid is, o. a. zeer duidelijk Marcus 9 : 22, maar het tegenovergestelde gebruik komt herhaaldelijk voor.

Ik wil hier alleen wijzen op Matth. 11 : 23 (Lucas 10 : 13), wijl we daar in den voorzin precies dezelfde constructie hebben als hier, n.l. εἰ met volgenden indic. aor. Wel is daar de nazin anders geconstrueerd dan in I Cor. 15 : 32, maar dit kunnen we buiten beschouwing laten, wijl het er hier alleen om gaat welke beteekenis de voorzin εἰ ἐθηριομάχησα heeft of hebben kan. En daarvoor kan ik me beroepen op de zooeven genoemde plaats. wijl dáár over de uitlegging geen verschil kan bestaan. Immers het is duidelijk, dat in Sodom niet die teekenen zijn geschied die in Kapernaum zijn geschied, en toch zegt Jezus: „Neem eens een oogenblik aan, dat dit wel het geval was". Geheel dezelfde redeneering meen ik bij I Cor. 15 : 32 te mogen toepassen. We hebben hier dus van de voorw. zinnen de realis, die de voorwaarde vervult *rekent*, zonder zich er over uit te laten of ze dat ook in werkelijkheid *is*, Rob. Grosh. § § 278, 279.

Indien het Paulus' bedoeling was geweest mede te deelen, dat hij inderdaad tegen de wilde beesten gevochten had, meen ik, dat hij wel, evenals in vs 31, positief zou hebben gesproken. Juist het feit, dat Paulus het zegt in een voorw. zin, wijst er m. i. uitdrukkelijk op, dat hij het *niet* heeft gedaan.

Dat de apodosis hier in vraagvorm is gesteld, behoeft niet te verwonderen. Na zijn lange betoog over de opstanding der dooden, wil Paulus nu niet zelf het antwoord geven, maar hij wil dit a. h. w. aan de Corinthiërs ontlokken.

En nu de vraag: „Hoe komt Paulus er toe die uitspraak van I Cor. 15 : 32a te doen?" M. i. ligt daarin opgesloten, dat er wel kans had bestaan, dat Paulus te Efeze tegen de wilde beesten had moeten vechten, maar dat het zoover niet was gekomen. Ik meen, dat Paulus tengevolge van het in Hand. 19 beschreven oproer is gevangen genomen, als een staatsgevaarlijk misdadiger, die oproer verwekte, waarbij nog kwam het prediken van een nieuwe leer, 19 : 26, is ter dood veroordeeld, d.w.z. veroordeeld tot het vechten tegen de wilde beesten, en

toen met een beroep op zijn Romeinsch burgerrecht aan dien wissen dood is ontsnapt.

Paulus beschouwde hier zijn Romeinsch burgerrecht als een wettig van God hem geschonken middel om zijn leven te redden, opdat hij nog langer zou kunnen arbeiden in den dienst des Heeren.

Met deze redeneering vervallen alle bezwaren, dat Paulus in zijn brieven nooit spreekt over zijn vechten tegen de wilde beesten, dat hij zelfs II Cor. 11 er van zwijgt (zie Bachmann ad I, 15 : 32) en dat het ook in de processen voor Felix en Festus nooit door zijn tegenstanders als een argument tegen Paulus is gebezigd, eenvoudig omdat het niet in werkelijkheid heeft plaats gevonden. Trouwens, de tegenstanders van Paulus beroepen er zich ook nergens op, dat Paulus te Philippi is gegeeseld.

Letten we nu op *I Cor. 16 : 9.* Daar spreekt Paulus van πολλοι ἀντικειμενοι. Zij, die geen gevangenschap van Paulus in Efeze aannemen, kunnen dit πολλοι ἀντικειμενοι moeilijk betrekken op Demetrius c.s., want volgens Hand. 20 : 1 vertrekt Paulus na afloop van het oproer. Neemt men echter wel een gevangenschap aan, dan kan men 16 : 9*b* zonder eenig bezwaar laten zien op Demetrius, en ook Hand. 20 : 1 levert dan geen bezwaar op. Paulus is dan na afloop van de gevangenschap, die een gevolg was van de θορυβος en door Lucas tot den θορυβος zelf wordt gerekend, onmiddellijk uit Efeze vertrokken.

Ook I Cor. 16 : 9*a* krijgt dan een bijzonderen zin. Paulus, die eerst geen contact kon krijgen met de Romeinsche soldaten, is nu door zijn gevangenschap in de gelegenheid ook hun te prediken, en nu zij weten, dat Paulus een Romeinsch burger is, zijn zij van hun kant meer bereid eens te luisteren naar wat Paulus te zeggen heeft (zie beneden bij Handelingen 19 en Philippensen 1 : 13).

Bezien we nu *II Cor. 1 : 8, 9,* wat Paulus geschreven heeft op zijn derde zendingsreis tusschen Efeze en Corinthe in Macedonië, dan past dat geheel op de zooeven vermelde situ-

atie. Met name vs 8*b*: „alzoo dat wij zeer in twijfel waren ook van het leven" en vs 9*a* : „Ja, we hadden al zelve in onszelve het oordeel des doods" kunnen we dan heel goed verklaren. Het is geen beeldspraak, die Paulus hier gebruikt, daartegen pleit het gebruiken van het woord ἀποκριμα, dat heenwijst naar een officieel gerechtelijk vonnis, en dus geheel overeenkomt met de door mij aanvaarde situatie. Ook Bachmann a. l. is van meening, dat de θλιψις, waarover Pl. hier spreekt, zeer waarschijnlijk in Efeze zelf heeft plaats gehad, en ook hij brengt dit in verband met Hand. 19 : 23 v.

Wel is er in *II Cor. 1 : 10* een lezingsverschil of men moet lezen καί ῥύεται of καί ῥύσεται, maar de bedoeling schijnt in ieder geval te wezen, dat de gevaren Paulus nog steeds bedreigen. Misschien mogen we hieruit afleiden, dat de vijandschap van Demetrius c.s. na de officieele vrijspraak van Paulus zoo groot was, dat zij alsnog trachtten Paulus uit den weg te ruimen. Uit Hand. 19 : 30, 31 blijkt, dat de vijandschap van Demetrius daartoe in staat was, terwijl we in Hnd. 23 : 12 v. een voorbeeld van een dergelijke verbintenis hebben. Het is echter ook mogelijk, dat Paulus hier in II Cor. 1 : 10 het oog heeft op de lagen der Joden, waarvan we wel geen rechtstreeksch historisch bericht hebben van Lucas, maar waarvan Paulus zelf spreekt in Hand. 20 : 17 v. tot de ouderlingen van Efeze, welke rede hij inleidt met de woorden ὑμεις ἐπιστασθε. Het was dus in of nabij Efeze geschied.

Is deze onderstelling juist, dan is tevens verklaard, waarom Paulus in I Cor. niet over de Θλιψις spreekt, en in II Cor. zoo breed daarover uitwijdt. Immers, de eigenlijke Θλιψις begon dan voor Paulus pas na zijn vrijlating, toen hij niet meer onder de bescherming stond der Romeinsche soldaten, maar rechtstreeks was blootgesteld aan de lagen zijner vijanden.

Het lijkt me niet waarschijnlijk op grond van II Cor. 11 : 26 aan te nemen, dat Paulus in handen van roovers gevallen is en daarop in II Cor. 1 : 8,9 zinspeelt. Het is duidelijk, dat Paulus in II Cor. 11 : 24, 25 gevaren opsomt, die hem werkelijk getroffen hèbben, terwijl ik meen, dat hij in vs 26 gevaren

opsomt, die hem hadden kúnnen treffen. Hierop wijst allereerst het woord πολλακις, dan het herhaaldelijk gebruik van den *pluralis* κινδυνοις en eindelijk het noemen van κινδυνοις ἐν Θαλασσῃ, nadat hij in vs 25 reeds gesproken had van τρις ἐραβδισθην. Van de gevaren van vs 24, 25 kon Paulus dus zeggen : ῥυομαι ἐξ, van de gevaren van vs 26 daarentegen : ῥυομαι ἀπο.

Verder wijs ik nog op *II Cor. 6 : 5* en *11 : 23*, waar duidelijk blijkt, dat Paulus reeds meerdere gevangenschappen achter den rug heeft, en uit Hand. kennen we, wanneer Paulus op de 3e reis is, nog alleen maar de gevangenschap in Philippi, Hand. 16. We moeten dus een gevangenschap aannemen die ons door Lc. niet wordt medegedeeld, en dan kan dit het beste in Efeze, waar Paulus zoo langen tijd is geweest en waar blijkens Hand. 19 wel een en ander is te doen geweest. In vele plaatsen, o.a. Thessalonica en Berea kunnen we geen gevangenschap aannemen zonder in beslisten strijd te komen met de berichten uit Hand. en met een gevangenschap op een andere plaats dan Efeze wijken we verder af van de historische berichten van Lc., terwijl we daarvoor bovendien geen steun vinden in de traditie. Aan een gevangenschap te Corinthe in verband met Hand. 18 : 12 kunnen we ook moeilijk denken, juist omdat Lucas ons schijnbaar dat geheele voorval mededeelt en bovendien, wanneer Paulus in II Cor. 6 : 5 of 11 : 23 daarop had gezinspeeld, zou hij, juist wijl het een brief aan de Cor. is, niet hebben nagelaten althans op één van die beide plaatsen hen aan die gevangenschap te Cor. zelf te herinneren.

Verder wijs ik nog op *Rom. 16 : 7* : „Groet Andronicus en Junia(s), mijne magen en medegevangenen". Wanneer Paulus dit schrijft, is hij op den terugtocht van de derde zendingsreis ; maar dan blijkt ook hier, dat Paulus reeds meerdere gevangenschappen had gekend dan alleen te Philippi, waar hij alleen met Silas heeft gevangen gezeten, Hand. 16 : 19, 25, 29.

Ook *Rom. 16 : 3, 4a* : „Groet Priscilla en Aquila, die voor mijn leven hun hals gesteld hebben", is misschien met de sub II Cor. 1 : 10 vermelde gevaren in verband te brengen, juist

wijl we weten, dat Paulus met Aquila en Prisca zoo langen tijd samen in Efeze is geweest (in I Cor. 16 : 19 brengt Paulus de groeten van hen over). Andronicus en Junia(s) zijn dan misschien gelijktijdig met Aquila en Prisca uit Efeze naar Rome vertrokken.

Ook wijs ik nog op *II Tim. 1 : 18*, waar Paulus spreekt over Onesiforus, die hem in zijn gevangenschap te Rome ter zijde staat, en dan mededeelt dat deze Onesiforus hem ook eens in Efeze heeft gediend. Dit zou er op kunnen wijzen, dat Paulus eens te Efeze in dezelfde omstandigheden heeft verkeerd als nu te Rome, d.w.z. ook in gevangenschap.

De gegevens van den brief aan de Phil. mag ik hier nog niet noemen, wijl het juist mijn doel is aan te toonen dat die brief van Efeze uit geschreven is. Maar wel wil ik hier nog wijzen op de *Acta Pauli*, zie E. Hennecke, N. T. Apokryfen 359 v.

Deze acta, waarvan Tertullianus ons mededeelt dat ze uit liefde tot Paulus vervaardigd zijn door een presbyter in Klein Azië, vermoedelijk ± 170, wijl het martyrium van Polycarpus er in is gebruikt, en die dus niet zooals de Acta Petri in ketterschen kring hun oorsprong hebben, deelen ons mede dat Paulus en Thecla beiden worden veroordeeld en op wonderbare wijze worden gered. Wanneer dit verhaal geheel en al op phantasie berustte, is het moeilijk te verklaren hoe deze acta in het oosten een tijd lang voor canoniek hebben gegolden en hoe zelfs Origenes er 2 malen uit citeert. Al is het verhaal opgesierd, het geraamte kan toch moeilijk onjuist zijn, evenmin als men in een tegenwoordigen historischen roman den moord van Willem I kan laten geschieden in 1672. Echter is bij de boven beschreven casuspositie het ontstaan van dit verhaal in de Acta Pauli zeer natuurlijk te verklaren.

Verder hebben we nog een verhaal bij *Hippolytus*, ook vermeld door *Nicephorus Kallistus ± 1320*, een historicus die ons veel vermeldt wat ons uit andere bronnen niet bekend is, dat de leeuwen Paulus geen kwaad deden, maar dat zij zich aan zijn voeten legden en dat daarop een hagelbui een einde maakte aan het dierengevecht.

Ook is er een toren te Efeze, die nog steeds den naam draagt van *„Paulus toren"*, waarin volgens de traditie Paulus zou hebben gevangen gezeten. Wel dagteekent deze toren uit lateren tijd, maar dit kan geen overwegend bezwaar zijn tegen die traditie van een paulinische gevangenschap te Efeze. Evenals de Wijnhuistoren te Zutphen, nadat hij door een brand werd vernietigd, gerestaureerd wordt en denzelfden naam blijft dragen, zoo kan ook de tegenwoordige Paulus-toren in de plaats zijn gekomen van een vroegeren, waarin Paulus werkelijk heeft gevangen gezeten. Een soortgelijk geval heeft men in de St. Paulo-kerk te Rome, aan den weg naar Ostia. De tegenwoordige St. Paulo-kerk is reeds de derde van dien naam, en eerst gebouwd na 1823, toen een brand de vorige St. Paulo-kerk verwoestte. En toch is deze kerk, die nu nog slechts een eeuw oud is, juist op die plek gebouwd waarvan we (bijna) met zekerheid kunnen zeggen dat Paulus daar is terecht gesteld.

Ten slotte wijs ik nog op de mededeeling van Clemens Romanus, ad Cor. I, 5, 6, waar hij wel niet spreekt van een gevangenschap van Paulus te Efeze, maar waar hij, sprekend van Paulus, zegt, ἑπτακις δεσμα φορεσας.

Nu heeft Clemens Romanus volgens een mededeeling van Irenaeus, Petrus en Paulus persoonlijk gekend, wat we ook kunnen afleiden uit de wijze waarop Clemens Romanus in den brief spreekt over den marteldood van Petrus en Paulus.

Ook wat den tijd betreft, heeft dit bericht van Ireaeus alle waarschijnlijkheid voor zich, want we mogen wel aannemen, dat Clemens Romanus, toen hij omstreeks 95 na Chr. namens de gemeente te Rome een brief schreef aan de Corinthiërs, toch minstens den 50-jarigen leeftijd moet hebben bereikt, en de marteldood van Petrus en Paulus zal ± 64 of 65 na Chr. te stellen zijn.

Wanneer dus Clemens Romanus, wiens berichten wetenschappelijk betrouwbaar zijn, uit persoonlijke ervaring iets mededeelt aangaande Paulus, mogen we dit niet zonder meer ter zijde leggen. En al weten we niet hoe Clemens Romanus

de gevangenschappen van Paulus telde, of hij de gevangenschaps-perioden in Jeruzalem, Caesarea en Rome telde voor één of voor drie gevangenschappen, ook zelfs in dit laatste geval ligt in ἑπτάκις een positief bewijs, dat Clemens méér gevangenschappen van Paulus heeft gekend dan ons door Lucas in Handelingen worden medegedeeld.

(Slot volgt.)

CORRIGENDA.

In het art. over Hebr. 11 : 1 (zie vorig no. van dit Tijdschrift) komen helaas talrijke, waaronder zinstorende, fouten voor. Van de voornaamste moge hier de verbetering volgen:

Bl. 407, r. 3 v. o. hyphistanai, lees: hypostasis.
Bl. 409, r. 16 v. b. tèlèd, lees: chèlèd.
Bl. 414, r. 6 v. b. pragmatoon, lees: hypostasis.
r. 6 v. o. lees: (Thomas voegt nl. pragmatoon bij elpizomenoon, niet bij de blepomenoon).
Bl. 419, r. 6 v. o. vorm, lees: norm.
Bl. 420, r. 13 v. o. na „Hebr. 11 : 1" in te voegen: te denken.

J. A. C. VAN LEEUWEN.

Utrecht, Maart 1924.

KRONIEK.

Van recensies en van het 9de gebod. — Scheurkalender-schilden. — Blunders - maar bij de recensenten. — Verwijderen we ook door onze recensies? — Een moeilijke taak. — Twee dikke vossen: te gulle goedkeuring van vroomheid en te grage afkeuring.

Recensenten en het 9de gebod...........

Het verband is niet van mij, maar van (Ds.) P(ontier) in de Geref. Kerkbode voor Noord-Brabant en Limburg. Het gaat daar over de recensies, in welke scheurkalenders worden besproken. Als volgt:

> In „De Rotterdammer" van 7 Febr. 1924 komt een artikeltje voor „Over Christelijke Scheurkalenders", dat vertolkt, wat ons reeds lang op het hart heeft gelegen.
>
> Er wordt daarin gewezen op het feit, hoe onze Christelijke scheurkalenders, die als regel een schild hebben met een onbeholpen voorstelling in kakelbonte kleuren, toch maar door verreweg de meeste beoordeelaars als „fijn" van teekening en kleuren worden aangeprezen.
>
> De Schrijver wijst op de moeilijke taak een goed schild te geven, maar dringt erop aan, dat men zich toch eens zal inspannen, van nu voortaan wat anders te leveren.
>
> Wij zijn het daarmede van harte eens!
>
> Ieder jaar, als de Christelijke Scheurkalender weer aangeprezen worden, ergeren wij ons.
>
> Ieder, die eenig gevoel voor schoonheid heeft, gevoelt het als zonde tegen het 9de gebod, dat men zoo maar aanbeveelt, omdat het iets Christelijks is.

Dat veel eenvoudigen de schilden nog mooi vinden, is ongetwijfeld waar, maar wie van God grooter gaven ontvangen heeft, moet ook in dezen den minder bedeelde te hulp komen, moet opvoeden ook het schoonheidsgevoel van den naaste.

't Gaat om de eere Gods!

God de Heere, onze God en Vader, heeft in deze wereld in het rijk der natuur een kleuren-mengeling gegeven, opdat wij Hem zouden grootmaken. Als Ge schoonheid wilt zien, wilt leeren zien, ga dan maar naar buiten, het vrije veld in; en bedenkt dan, dat God in den hemel dat alles heeft geformeerd. En wie dat bedenkt, gevoelt iets van de Majesteit Gods.

Als Christenen, als kinderen Gods hebben wij nu ook er naar te jagen, dat over ons leven een glans van schoonheid ligt.

Menigmaal kunnen wij niet, wat wij willen.

't Ontbreekt Gods volk vaak aan het noodige geld, om het schoone te bevorderen in hun kerken, in hun huizen, in hun kleeding.

Dan hebben wij stil te zijn en uit te zien naar dat hemelsch Jeruzalem, dat in volle schoonheid voor ons gereed ligt.

Maar is het met betrekking tot de scheurkalenders wel onmacht? Of is het speculatie op de zucht naar het bonte bij de eenvoudigen?

Onze Christen-uitgevers hebben zich wel nauwkeurig af te vragen, of zij in dezen vrij uitgaan.

En zij, die beoordeelen, hebben te beoordeelen naar waarheid!

't Gaat om de eere Gods!

Ietwat komisch doet dat laatste zinnetje aan. „Het gaat om de eere Gods." Ja, dat is tenslotte wel waar, maar we kunnen op die manier overal wel dezen zin als slotzin gebruiken. En we moeten met zulke geweldige zinnen wat voorzichtig zijn.

Maar overigens is er in dit stukje veel waars. Niet alleen ten opzichte van de Scheurkalenders maar ook ten opzichtezichte van onze christelijke uitgaven en de kerkbode- en andere recensies in het algemeen. Ook is er in betrekking tot de Scheurkalenders iets overdrevens in. We zijn in dit opzicht in de laatste jaren zeer sterk vooruitgegaan. Wanneer ik b.v. denk aan de „schilden" van Maranatha en Filippus voor 1924, en we gaan die eens vergelijken met de doorsnee-schilden van voor een jaar of tien, dan zal ieder zeggen, dat er inderdaad een belangrijke vooruitgang te bespeuren valt. Toen allés kakelbont, zonder natuurlijke kleur. Glad gevernist en stijf en onnatuurlijk van voorstelling. Nu alles anders. Maar......... wanneer er een goed schild is, dan blijkt, dat er zoo heel weinig kennis, van wat goed is, is, óók bij onze recensenten. Ik denk b.v. aan het schild van Filippus van het jaar 1924. Dat schild was een getrouwe copie van een schilderij van den wereldberoemden schilder van Bijbelsche tafereelen, L e i n-w e b e r. De man, die ondanks zijn roem, verleden jaar van kommer stierf, terwijl de uitgevers, die het copie-recht van zijn stukken hebben, er rijk bij worden. Welnu, dat schild, dat toch zeker wel goed zal zijn, is zeer verschillend beoordeeld. Leinweber zelf was herhaaldelijk in het Oosten om studies te maken. En er waren Nederlandsche recensenten, die nimmer een Oosterschen hemel gezien hadden, die oordeelden, dat de tint van het landschap niet goed was. Had er bij gestaan, dat het een origineel van Leinweber was... misschien dat men wat voorzichtiger was geweest. Misschien... wanneer de kunst-recensenten tenminste ooit van Leinweber hadden gehoord. Zoo zou ik meer voorbeelden kunnen noemen. Die wijzen op de onbevoegdheid tot oordeelen van sommigen, die zich toch met lust en ijver tot beoordeelen zetten. Eens was er een teekening, die door een beroemd teekenaar was ontworpen. De bezwaren waren legio. Enkele voorbeelden : er staat een afgodsbeeld op... en dat is Egyptisch, en de geschiedenis speelt in Babel. Fout dus. Maar de teekenaar was iemand, die bij was. En hij antwoordde : meneer, U vergist

zich ; uit precies denzelfden tijd als deze voorstelling speelt, is er een afgodsbeeld te Londen in het Museum, nummer zooveel, catalogus van beschrijvingen nummer zooveel, zie dat en dat en dat wetenschappelijk werk. De recensent-theoloog legde het af tegen den zeer conscientieuzen teekenaar. Op dezelfde teekening kwam een paard voor. Maar dát was toch fout ! Dat paard zette z'n pooten verkeerd. Het beurde twee pooten op, die een paard nooit tegelijk opbeurt. Daar hadden de recensenten den knappen teekenaar toch te pakken. 't Was evident, dat elke koetsier en elke boer dat ook vinden moest. Maar de teekenaar zei : meneeren, U vergist U weer. U vergeet, dat in het Oosten de hovelingen alleen maar reden op telgangers, die een kunstmatigen pas geleerd hadden, precies zoo, als de teekening aangeeft. Weer waren de recensenten niet knap genoeg geweest om te beoordeelen.

Deze feiten zijn historisch. En wat is nu van dergelijke dingen het gevolg ? Dat onze christen-kunstenaars er genoeg van gaan krijgen te werken voor een publiek, dat hun kunstwerk aan zoo onbevoegden ter recensie toevertrouwt. Ik weet, dat er zeer begaafde christen-teekenaars zijn, die niet willen werken voor christelijke doeleinden, alleen om de ergernis, dat hun werk zoo wordt mishandeld door menschen, die tot oordeelen niet bevoegd blijken, maar te ontgaan. Is dat niet begrijpelijk ? En wie hebben de schuld ? Er is heel veel waars in het stukske in de genoemde kerkbode. Maar er is ook een andere kant.

Wanneer het werk van christen-kunstenaars door wereldlingen met talent wordt besproken, — ik denk hier b.v. aan een verhandeling over het werk van Machiel Wilmink in de „Groene", — en naast gewettigde opmerkingen, worden er ook waardeerende woorden gesproken, maar dan zoo, dat uit alles blijkt, dat er iemand aan het woord is, die oordeelen kan, dan is het te verstaan, dat men tenslotte liever gaat werken voor „neutrale" doeleinden, als reclame en dergelijke, dan voor een „christelijke" scheurkalender.

„De recensenten en het 9e gebod."

Toch is het om nog meer redenen goed, dat dit punt eens ter sprake komt. Het is eigenaardig, dat wij als gewone menschen, die niet veel aan recenseeren doen, tweeërlei soort recensenten kennen. De eerste en oudste soort, die alles aanbeveelt. Model : korte inhoudsopgaaf, en dan : degelijke lectuur, voor onze kinderen goed, of voor zieken goed, of voor een ander soort menschen, dat nog moet worden uitgevonden, goed. En er is een ander soort recensenten, dat rillingen veroorzaakt aan pas beginnende schrijvers. Recensenten, die werk van hun werk maken. Eerlijk zijn. Precies hun meening zeggen. Juiste opmerkingen maken. Tot oordeelen in den regel ook bevoegd zijn. Onder hen zijn er dan zachte en harde medicijnmeesters, er zijn vaderlijke vrienden en broederlijke geeselaars — geeselaars, met geeselen en met schorpioenen kastijdend — ; maar allen zijn ze toch, die menschen van de tweede soort, werkelijk recensent. Gelukkig, dat zij er ook zijn.

Maar er is ook nog een derde categorie. Of die aan het opkomen is, of dat die er altijd geweest is, of die bezig is te verdwijnen of dat die op het hoogtepunt van haar glorie staat — ik weet het niet. Alleen, dit weet ik, ze is er. Dat is de categorie van de recensenten, die vergelijkingen trekken tusschen moderne schrijvers, moderne literatuur en christelijke. En dan valt de vergelijking steeds ten gunste van de moderne uit. Altijd, wel te begrijpen, wat de kunstwaarde betreft.

Vergelijken is goed. Er is een gezonde concurrentie-zucht. Scherp optreden tegen wat nog niet dàt is, is ook goed. IJzer scherpt men met ijzer.

Maar...... men vergete niet, dat onze christelijke schrijvers en nouvellisten veel en veel zwaarder taak hebben, dan die, die met God en Zijn dienst niet rekenen, die „neutraal" willen schrijven, die maar wat schilderen, zonder de bedoeling te hebben ook op te voeden, te teekenen iets van het christelijk leven en beleven. En wanneer men dat bedenkt, dan kan men soms bitter worden tegen enkele recensenten (voorál, die het gereformeerde leven op hùn manier meenen te moeten waardeeren — maar ook anderen misschien wel.) Waar is de erkenning, dat een christen-nouvellist al dadelijk zoo'n heele

zware taak heeft, omdat hij, hoe weinig dan ook, toch steeds rekening heeft te houden met het godsdienstig leven van zijn objecten? Zal zijn boek niet „neutraal" zijn, dan moet hij levende menschen teekenen, die hun godsdienst ook beleven. Maar daarmee staat hij voor de zwaarste taak, die een schrijver kan worden gegeven. In de eenvoudigste christelijke schets zit dan toch vaak meer zielkunde, dan in de mooiste teekening van een „neutrale", die blijft bij de beweging van het alledaagsche leven. Bedenkt men dat wel voldoende ?

Zeker, we hebben er niets tegen, dat we elkaar flink aan het verstand brengen, wat eraan mankeert. De goede paedagoog is niet steeds even zoetsappig. Maar het is ontmoedigend voor hen, die een poging wagen, als christen schrijver voor den dag te komen, dat men onmiddellijk gaat vergelijken met „moderne" litteratuur... en dat dan het „te licht bevonden" zoo haastig dikwijls wordt gesproken. Laat men steeds bedenken, dat het werk van een christen-kunstenaar van meet afaan veel moeilijker is, dan dat van een niet-christen. Omdat de taak, die hij zich stelt, onnoemlijk veel zwaarder is.

Dan zijn er nog twee punten, waarop wij de aandacht willen vestigen.

Ook daar zeggen we Ds. Pontier na : „Recensie en het 9e gebod."

Het eerste geval is dat van die laffe goedkeurderij, zoodra het product maar vroom is. Nog niet lang geleden werd er voor de tweede keer gedrukt een boekje, waarin een doodgewone Hollandsche jongen van zestien, zegge zestien jaar als volgt praat : Als er gevraagd is, of hij wel naar Leiden durfde gaan, en of hij niet bang was voor de Spanjaarden, antwoordt hij :

> „Och, tante," antwoordde Roelf, „vader heeft mij een eindweegs vergezeld, maar, afgedacht daarvan, zult u toch moeten toestemmen, dat de Heere, die mij toen zoo genadig bewaarde en uitredde, het waardig is, dat wij ons leven lang op Hem ons vertrouwen stellen. Of moeten zulke

uitreddingen niet dienen, om ons geloof te versterken en onze hope op Hem te verlevendigen ?"

Dat is geen jongenstaal. En toch is dit boek, voor zoover mij bekend goed gerecenseerd door al onze „bladen". Zelfs in „de Heraut." (Niet door Dr. de Moor). De zin, dien we gaven, is slechts één staaltje. Maar hij typeert. Moeten we zóó onze jonge menschen opvoeden ? Is dat dan christelijke lectuur ? Moet het ook voor onze boeken niet zijn : „Geef ons natuur en waarheid ?"

Dan een ander punt.

Er is onlangs een mooie roman verschenen. „De vrouwe van 't Hoynink" van Van Diemen de Jel. De schrijver heeft de menschen in den Achterhoek goed gezien. Ik meen, dat ik daar tenminste een beetje over kan oordeelen. Ben ik niet zelf een Sakser, en woon ik nu niet weer zeven jaar in het midden mijns volks ? Maar nu werd in een recensie in „De Nederlander" dit boek zoo ongenadigd afgekamd, dat het voor den schrijver bijna beleedigend was. Een van de punten van beschuldiging was (behalve enkele leelijke bedekte verdachtmakingen — van een soort gapperij liefst —) dat hij de menschen van den achterhoek gezien had door zijn gereformeerden bril, en er een soort gereformeerde ideaaltjes van gemaakt had.

Waar hebben we nu toch recensies voor, als dergelijke dingen door den beugel kunnen. Een achterhoeker vindt de achterhoekers in het boek. De achterhoekers vinden er zichzelf in. Ik hoorde de menschen erover praten in Dinxperlo en Aalten, in Hengelo (G.) en Geesteren. Toch wel de achterhoek ! En een meneer in Den Haag zegt, dat het niet deugt...... Zóó zijn de achterhoekers niet......

Heeft een recensent, dan van alles verstand ?......

Van recensie en van...... het negende gebod...... ? !

J. WATERINK.

RECENSIËN.

Heinrich Bullinger: I. *Het eenige en eeuwige Testament of verbond Gods;* II. *Het oude Geloof.* Uit de oud-Zürichsche (Duitsche) taal overgezet en van eene inleiding voorzien door Ds H. A. J. Lütge (†) en Dr G. Oorthuys.
Gron.—'s-Hage, J. B. Wolters, 1923.

Al heeft Bullinger niet behoord tot de eerste figuren uit den Reformatietijd, zoo zijn toch zijn arbeid en daardoor ook zijn invloed van groote beteekenis geweest.

Het feit, dat de Remonstranten zich op hem hebben beroepen, mag ons evenmin als het andere, dat hij in onze dagen ten onrechte gemaakt is tot den vader van een z. g. derde type, de oogen doen sluiten voor het vele goede, dat door Zwingli's opvolger te Zürich is tot stand gebracht.

We kunnen er daarom slechts dankbaar voor zijn, dat Ds Lütge, de man van de zeldzaam rijk voorziene bibliotheek, met Dr Oorthuys, den kenner van Bullinger, heeft samengewerkt om een tweetal van diens geschriften aan de vergetelheid te ontrukken. De boekjes verdienen het. Ze laten zich — ook door de uitnemende vertaling — aangenaam lezen. Wat het karakter betreft, staan ze in tusschen wat wij zouden noemen een stichtelijk en een dogmatisch boek. Ze zijn geschreven in een kalmen gemoedelijken toon. De uiteenzetting van de verbondsleer is duidelijk, maar natuurlijk onwillekeurig missen we, wat nog op Bullinger is gevolgd en waarvan wij reeds gewoon geworden zijn. In zekeren zin trof het tweede boekje, dat duidelijk aantoont, dat het ware geloof altijd heeft bestaan en altijd hetzelfde geweest is, ons het meest.

De boekjes dragen het kenmerk van hun tijd. In de manier van bewijzen, in het voor en na aanhalen van een klassiek

spreekwoord enz. Het doet eerst iets vreemd aan, een dergelijk betoog te lezen in ons moderne Nederlandsch, men zoekt onwillekeurig naar de Gothische letters en den hoornen band. Maar het went wel.

Ook de inhoud verraadt den tijd van ontstaan. Zoo wordt bijv. in het eerste boekje, als ik het goed begrepen heb, verdedigd de inmenging van de burgerlijke overheid in de kerkelijke zaken.

Dat alles neemt niet weg, dat m. i. deze geschriftjes toch meer dan alleen historisch belang hebben, ze kunnen ook nog dienen tot stichting en onderrichting.

Een mooie inleiding over het leven, en vooral over de werken van Bullinger gaat vooraf. Wat de thans gepubliceerde geschriften betreft, wordt o. a. meegedeeld, dat de bewerkers aanvankelijk niet wisten, dat van het oude geloof reeds in 1599 een vertaling was verschenen. Ze werd teruggevonden, toen de thans aangebodene reeds gereed was. Het andere geschrift richt zich zeer bepaald ook tegen de Wederdoopers. Uit het voorbericht stippen we nog aan, dat J. D., die het Embdensche N. T. van 1559, dat slechts weinig gewijzigd in de Staten-overzetting werd opgenomen, vertaalde, ook werken van Bullinger heeft vertaald.

De uitgave is keurig, een mooi portret van Bullinger werd opgenomen.

We kunnen aanraden van dezen herdruk van Bullingers geschriften kennis te nemen.

F. W. GROSHEIDE.

Hoofdzaken van Bijbelkennis. II *Het Nieuwe Testament,* door Dr. A. Troelstra. 2de druk.
Amsterdam. H. A. v. Bottenburg.

Dit werkje, geschreven met de gedachte aan leerlingen van 15, 16 jaar, is voor zijn doel zeer geschikt. De behoefte, binnen enkele jaren, aan een tweeden druk, spreekt voor zijne bruikbaarheid.

S. GREIJDANUS.

De Engelen Gods door Dr. A. Kuyper. Tweede druk.
Kampen. J. H. Kok. 1923.

Nu van deze uitnemende monographie in populairen vorm een tweede druk voor ons ligt, gedenken we nogmaals met dank aan God, wat ons volk in den theoloog Kuyper is geschonken.

T. HOEKSTRA.

Licht in den Rook door K. Schilder.
Delft. W. D. Meinema.

Een bundel overdenkingen, vol van frissche en schoone gedachten, soms wat gezocht met een Schriftwoord verbonden, op de eigen, pikante wijze van den schrijver uitgedrukt.

S. GREIJDANUS.

Neue Krichliche Zeitschrift.
Theologie der Gegenwart.
Leipzig, A. Deichertsche Verlagsbuchhandlung 1924.

Meermalen is in dit tijdschrift op bovengenoemde periodieken de aandacht gevestigd. Het *Nieuwe Kerkelijke Tijdschrift* in verbinding met Th. Zahn en F. Veit uitgegeven door Lic. Joh. Bergdolt trad met Januari zijn 35ste levensjaar in en heeft zich ondanks alle bezwaren, die de oorlog voor de periodieken meebracht, staande kunnen houden. De inhoud heeft onder de ellenden van den oorlog niet geleden. Het brengt artikelen, waarvan het de moeite waard is kennis te nemen.

De *Theologie der Gegenwart* geeft een bespreking van de voornaamste literatuur, die in de onderscheidene theologische vakken verschijnt. Het is een voor iederen theoloog aanbevelenswaardig tijdschrift om van de Duitsche literatuur op de

hoogte te blijven. Naar we hopen zal het in de toekomst ook de theologische literatuur van het Engelsche taalgebied opnemen. Tot dusver verschenen per jaar 6 afleveringen, maar te beginnen met Januari 1924 zullen jaarlijks 12 afleveringen uitgegeven worden. De prijs is billijk.

Het program voor 1924 luidt:

Januar: Philosophie und allgemeines Geistesleben. Geheimrat D. R. H. Grützmacher, Erlangen.

Februar: Kultur, Religion, Theologie. D. Grützmacher, Erlangen.

März: Dogmatik und Ethik. Privatdozent Lic. W. Vollrath, Erlangen.

April: Praktische Theologie. Privatdozent Pfarrer D. Hupfeld, Bonn.

Mai: Pädagogik, Erbauungs- und Schöne Literatur. Direktor D. Jordan, Wittenberg.

Juni: Altes Testament. Geheimrat Professor D. Dr. Sellin, Berlin.

Juli: Kirchengeschichte I. August: Kirchengeschichte II. Geheimrat D. Dr. G. Grützmacher, Münster i. W.

September: Kirchengeschichte III. Oktober: Krichengeschichte IV und Christliche Kunst. Professor D. Dr. Preusz, Erlangen.

November: Neues Testament. Dezember: Religionsgeschichte. Professor D. Strathmann, Erlangen.

T. HOEKSTRA.

Tijdschrift voor Evangelisatie, onder redactie van Prof. Dr F. W. Grosheide, Ds J. Gispen, Ds J. P. Tazelaar en Ds J. de Vries. Afl. 1 en 2. Wageningen, Uitgevers-Mij., Gebr. Zomer & Keuning.

De Kerk des Heeren staat voor een zware taak. Haar roeping is de Christenen te bouwen in het geloof en hare kinderen, die gevaar loopen af te dwalen, te waarschuwen,

te vermanen en indien mogelijk weder te brengen. Zij moet het Evangelie verkondigen onder de heidenen, zij moet tot de Joden spreken van den Messias die reeds gekomen is, zij behoort ook de heilsboodschap te prediken tot hen, die leven buiten de Kerk, veel uitwendige zegeningen van de Christelijke religie genieten, maar innerlijk aan het Christendom vreemd zijn. In de laatste jaren is veler oog voor de noodzakelijkheid van laatstgenoemden arbeid, gewoonlijk „Evangelisatie" genoemd, opengegaan en is door verschillende middelen beproefd, belangstelling te wekken voor de Christelijke religie en tot bekeering te brengen wie in onze gekerstende maatschappij buiten den kring leven waar het woord Gods in eere is. Nu de praxis der Evangelisatie zich ontwikkelt, komt de drang naar een juiste methode op en wordt behoefte gevoeld aan een theorie. Op het leven volgt de leer. Primum vivere, deinde philosophari. Uit deze behoefte is het Tijdschrift voor Evangelisatie geboren. Het wil zoowel de theorie als de praktijk dienen. De theorie zal geen neerslag zijn van de praxis, maar aan de hand van de praktijk zal de theorie naar de beginselen der H. Schrift ontwikkeld worden.

Met blijdschap begroeten we de verschijning van dit tijdschrift. Het begint op bescheiden voet : één vel per maand. Dat is een verstandige maatregel. Het is gemakkelijker later uit te breiden dan in te krimpen.

Dat velen zich abonneeren. De prijs kan geen bezwaar zijn. Het tijdschrift is *zeer* goedkoop (*f* 1.50 per jaar).

T. HOEKSTRA.